

TAUTINĖS TAPATYBĖS IR GIMTOSIOS KALBOS GYNĖJAS

Homines historiarum ignari semper sunt pueri (žmonės, nežinantieji istorijos, visada lieka vaikais) – ši lotyniška sentencija 1883 m. buvo ne tik lietuvių tautinio atgimimo pradžią simboliškai bylojančio pirmojo *Aušros* numerio pratarmės epigrafas, bet ir iškalbingas tautinio judėjimo programinių uždavinių liudijimas. Pirmojo *Aušros* numerio pratarmėje Basanavičius, pasiryžusių gaivinti „Lietuvos dvasią“ vardu, skelbė aušrininkų siekį: „Mūsų tad ypatingiausias ir didžiausias rūpestis bus – duoti pažinti mūsų broliams Lietuvoj nusidavimų senovės gadynės* ir veikalų mūsų garbingų sentėvių, kurių darbus ir tėviškės meilę užmiršę nežinome mes patys, kurių tėvų esame sūnūs bei nepočiai (anūkai, vaikų vaikai). Jei kožnas** geras ir patogus sūnus guodoja savo tėvus ir tėvų tėvus, tai ir mes, Lietuviai šios gadynės, turime sekti pavyzdį gerų sūnų senovės Lietuvos; todėl pirmųjų pirmiausiai turime pažinti jų senovišką gyvenimą, būdą, dabą*** ir tikybę, jų darbus ir rūpesčius, nes, jų gyvenimą pažinę, pažinsime geriaus juos, o juos pažinę ir patys pasižinsime.“¹ Tačiau garbingos protėvių praeities pažinimas aušrininkams nebuvo savaiminis tikslas, bet priemonė, tarnaujanti lietuviškos „alpstančios dvasios atgaivinimui“, o svarbiausiu ir akivaizdžiausiu tautinę tapatybę liudijančiu ir etninę bendriją vienijančiu elementu laikyta ne bendra praeitis, bet bendra kalba. Gyva kalba buvo tikresnė už garbingą, bet tolimą ir pamirštą praeitį. Basanavičius rašė: „Užmiršome, kuomi mes senovėje buvome, ir tikt retoj jau dainoje ar pasakoje randi paminklą minavotą**** iš praeities mūsų... Liko dar kalba mūsų garbinga, apie kurią mes galime drąsiai su mokintu vyru ištarti: „Die Sprache ist unsere Geschichte“. Šiaip – viskas pragaišo, o ir tas mūsų vienintelis skarbas***** – kalba – teipogi nyksta.“ Kalbos išsaugojimas aušrininkams buvo tapatus tautinės tapatybės išsaugojimui – tauta gyvuos tol, kol gyva bus jos kalba: „Lietuva pamažėliu nyksta, nes nyksta jos kalba!“² Brandi literatūrinė kalba visiems nacionaliniams judėjimams – kultūrinės brandos simbolis, o kalbinis bendrumas – tikro tautinio solidarumo simbolis³. Tai buvo akcentuojama ir *Aušroje*, priminusioje, jog lietuvių „pirmiausiu dvasios reikalu, didžiausia jos sila*****“, yra *raštas*, ans apsidėšimas žmogaus dvasios. Kas nori, kad vardas lietuvių jam prigulėtų iš tiesų ir kad pagal tiesos galėtų vadintiesi sūnumi lietuviškos žemės ir garbingųjų jos senelių, *kam ne gėda prisiglausti prie mūsų, kurie jų neatsižadėjome ir kas kiek išgali, tas turi šiandien žinoti tikrai apie viena savo privalumą – imtiesi dirbinėti apie mūsų rašėjį, o galime jam pažadėti, juog toks darbas jam atneš daugiau garbės, negu mūsų seneliai jos gavo ant lauko mūšių“⁴.*

Kalbos veiksmu buvo ypač suinteresuotas lietuvių nacionalinis judėjimas viliantis, jog mases bus lengviausia nacionalizuoti pasitelkus labai aiškų lingvistinį kriterijų – kalbą, kuria lengva tiek dabartyje, tiek praeityje nubrėžti aiškią ribą tarp tautos narių ir svetimųjų⁵. Trumpai tariant, kalbos kriterijus buvo ypač parankus konstruojant tautinės tapatybės identifikacijai tarnaujančią opoziciją savas–svetimas.

* Senovės gadynė – senovės laikai. (Red.)

** Kožnas – kiekvienas. (Red.)

*** Daba – paprotys, kultūra. (Red.)

¹ B., „Priekalba“, *Auszra*, nr. 1, 1883, p. 6–7.

**** Minavotas – minėtas, paminėtas. (Red.)

***** Skarbas – turtas. (Red.)

² Ten pat, p. 4–6.

³ M. Hroch, *Mate narody Europy*, Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum, 2003, p. 137.

***** Sila – jėga. (Red.)

⁴ S. R., „Į darbą kas lietuvis!“, *Auszra*, nr. 6, 1883, p. 157.

⁵ D. Staliūnas, „Adomas Mickevičius ir tautinis lietuvių panteonas (XIX amžiaus antroji pusė–XX amžiaus pradžia)“, in: *Lietuvos kultūra: romantizmo variantai*, Vilnius: LLTI, 2001, p. 68–69.

Tačiau tam, kad kalbinis bendrumas virstų tautinės konsolidacijos raiška, išties telkiančia visą tautą, nežiūrint luominių skirtumų, reikėjo, jog gimtosios kalbos vartojimas nustotų buvęs laikomu tik žemųjų visuomenės sluoksnių savastimi. Aušrininkai buvo įsitikinę, jog lietuvių kalbos gėdijimasis kilęs iš nežinojimo garbingos tautos praeities: „Daugybė mūsų žmonių nežino išsities istorijos savo tautos. Toki nežinė lietuviams daug pikto atgabena ir dėl ko? Dėl to, kad vieni mislija*, juog lietuviai buvę tamsi, vangi ir negarsi tauta, prie kurios geram žmogui gėda esą prisiskaityti, kiti gi norint geriaus žino savo pareigą lietuvių, bet ne visai supranta tai, ko šiandien lietuvių giminei reikia ir kokias jina turi tiesas ganėdinti savo reikalams.“⁶

Norėdamas sužadinti „praeities prisiminimą“ Basanavičius ir sėdo rašyti studiją apie Lietuvos piliakalnius – ji visa pirmąkart buvo paskelbta *Aušroje*. Kodėl jo dėmesį patraukė piliakalniai? Regis, jis manė, jog „pamiršusiai“ savo istoriją tautai apie jos praeitį patogiausia ir įtaigiausia pradėti byloti nuo pasakojimų apie laukuose stūksančius regimus garbingos Lietuvos praeities liudininkus – piliakalnius – buvusias lietuvių pilis (pasak J. Basanavičiaus, „retai kuriam iš mūsų neteko visame savo gyvastyje regėti nors syk taip vadinamą šiandien piliakalnį, pilkalnį“). Piliakalniai – išties vienintelis valstiečių regimas realus liudijimas „apie garbingus žilos senovės prabočių mūsų veikalus“. Pats Basanavičius autobiografijoje vėliau prisipažins, jog jo gimtinėje esantys padavimai apgaubti piliakalniai turėjo didžiulę įtaką jo istorinei savimonei⁷. Taigi pasakojimas apie Lietuvos piliakalnius buvo parankus fonas ir proga prabilti apie garbingą Lietuvos praeitį – pirmiausia apie lietuvių kovas su kryžiuočiais. Piliakalniai Basanavičiui – lietuvių narsos ir ištikimybės tautai liudijimo vieta, įgalinusi teigti, jog „liuosybė** savo tėviškės, savo tikyba (vierą) ir prigimtą kalbą apginti nuog vokiečių buvo dėl mūsų prosenių dalykas šventas“, ir retoriškai klausti: „Ar mūsų laike tenka nors kur Lietuvoj pamatyti tokią tarp žmonių vienybę, tokią tėviškės meilę (patriotizmą) kaip senovėje?“⁸ Lietuvių kovų su kryžiuočiais vaizdiniai tapo liudijimu, kaip „prabočiai mūsų su didžiausia bei dyvina*** narsybe stipriai ginasi nog vokiečių, gelbėdami savo dievus, savo liuosybę, savo gyvastį, moteriškes bei kūdikius“. Šiame kontekste Basanavičiaus prisiminta Pilėnų gynimo istorija – raiškiausias „garbingų prabočių narsybės“ įrodymas⁹. Aprašydamas Pilėnų gynimo istoriją, Margirio charakteristikai Basanavičius pasirinko eilutes iš kūrinių tik *Aušroje* paskelbto Sirokomlės poemos *Margis* fragmento:

Matyt, kad Margj Lietuviai godojo,
Nes už jį stipresniu ne viens ne pastojo.
Stiprūs ažuolai giriose Ramnavo,
Kur dievams savo Lietuva tarnavo:
Baisu, kaip perkūns debesij pabunda,
Viskas ant žemės tik pleška, tik dunda,
Bet už ažuolą Margis yr stipresnis,
Ir už Perkūno kirvis jo baisesnis.

Beje, *Aušroje* skelbiamą Basanavičiaus studiją „Apie senovės Lietuvos pilis“ lydėjo greta spausdinamos Sirokomlės poemos *Margis* ištraukos¹⁰. Studiją apie piliakalnius autorius baigė žodžiais: „Jei Lietuva iki

* Mislyti – galvoti. (Red.)

⁶ J. Szl., „Lietuviai kitą gadinę ir szendien“, *Auszra*, nr. 8–10, 1883, p. 221.

⁷ J. Basanavičius, *Mano gyvenimo kronika ir nervų ligos istorija. 1851–1922 m.*, Vilnius: Baltos lankos, 1997, p. 8–9.

** Liuosybė – laisvė. (Red.)

⁸ J. Basanawiczius, „Apie senowes Lietuwos piles“, *Auszra*, nr. 2, 1883, p. 38.

*** Dyvinas – nuostabus. (Red.)

⁹ J. Basanawiczius, „Apie senowes Lietuwos piles“, *Auszra*, nr. 5, 1883, p. 133–135.

¹⁰ „Margis“, *Auszra*, nr. 4, 1883, p. 92–97; nr. 5, 1883, p. 124–129; nr. 6, 1883, p. 158–163; nr. 7, 1883, p. 197–200.

šiai dienai gyva dar liko, tuomi mes kalti esame stiprybei mūsų garbingų prosenių bei pražilusiems mūsų piliakalniams... Guodokime tad savo piliakalnius! Atsimindami veikalus garbingų senelių mūsų, tą visą kraują, kursai už liuosybę mūsų tėviškės, mūsų brangios kalbos pralietas tapė, rūpinkimėsi paveizdą* prabočių sekdami, visuomet būti tikrais lietuviais, mylinčiais savo nuvargintą žemę, savo mylimą kalbą bei reikalus mūsų savo tautos!"¹¹

Pasak akylaus lietuvių tautinio judėjimo stebėtojo Mykolo Römerio (Riomerio), aušrininkai vadovavosi nuostata, jog „savo paties pažinimui reikia žinoti savo praeitį, iš kurios išaugo šiandiena“¹². Šiuo požiūriu lietuvių tautinis judėjimas nebuvo išimtis – visi tautinio atgimimo epochos nacionaliniai judėjimai rėmėsi (ar bandė remtis) istorija kaip argumentu, grįsdami savo tautos teisę į kultūrinę ir politinę emancipaciją, o kuo gilesnės buvo istorinės šaknys, kuo šlovingesnė praeitis, tuo buvo stipresnis įtikėjimas savo dabartine galia ir didesnės viltys sulaukti pripažinimo¹³. Lietuvių tautinis judėjimas regėjo turįs kuo didžiuotis – LDK iki Liublino unijos istorija buvo ir lietuviško valstybingumo potencialo, ir narsos liudijimo bedugnė saugykla. Šis prieraišumas LDK praeičiai nacionaliniame judėjime įgijo įvairias formas – jei Basanavičius rašė studiją apie Lietuvos pilis, liudijančias garbingas lietuvių kovas su kryžiuočiais, tai Vincas Kudirka griebėsi literatūrinio vertimo – jo dėka lietuvių kalba pasirodė Adomo Asnyko *Keistutis*, Teklės Vrublevskos *Narimantas*, Juliaus Slovackio *Mindaugas* bei Adomo Mickevičiaus *Konrado Valenrodo* fragmentai – kūriniai, liudijantys garbingą Lietuvos praeitį.

Aušrininkų tikėjimas tautinę tapatybę gaivinanti praeities galia buvo grįstas pirmiausia asmenine patirtimi, o vienu iš reikšmingiausių ir, matyt, įtaigiausių garbingos Lietuvos praeities pažinimo šaltinių jiems patiems tapo lenkų romantikų kūriniai, nukeliantys į tolimus LDK laikus. Istorinių vaizdinių įsitvirtinimui literatūra veikė ne mažiau įtaigiai nei istoriografija. Taikliai pastebėta, jog XIX amžiui būdingas istoriografijos ir beletristikos artimumas – „istorikai kalbėjo apie tautos praeitį vaizdžiai, emociškai ir sugestyviai, o poetai ir rašytojai domėjosi istorija, studijavo jos šaltinius, ėmė iš jų savo kūriniais temas, veikėjus, siužetus, motyvus“¹⁴. Lenkų romantikų, pamėgusių temas iš LDK praeities, įtaka lietuvių nacionaliniam judėjimui neabejotina, tačiau, Dariaus Staliūno pastebėjimu, kai lietuvių nacionalizmo pradininkai į savo rankas ėmė Adomo Mickevičiaus ir kitų XIX amžiaus pirmos pusės autorių kūrinius, jie jau turėjo suformavę modernios lietuvių tautos viziją – taigi ėmė tai, kas, jų manymu, atliepė nacionalinio judėjimo ideologinėms nuostatoms¹⁵. Taip pat buvo su Kraševskio ir Sirokoslės kūriniais, o pastarųjų autorių sukurti literatūriniai Pilėnų ir Margirio vaizdiniai reikšmingai pasitarnavo jų įsitvirtinimui lietuvių kolektyvinėje atmintyje.

Dažnai sunku nedvejojant durti pirštu ir ištarti: „Čia tradicijos pradžia!“ Tačiau kalbant apie Pilėnų literatūrinį vaizdinį, manytume, galima taip padaryti. Ir niekas iš esmės nepasikeis, jei kas nors ras ankstesnių literatūrinių Pilėnų vaizdinių – pradžia liks bičiulių Sirokoslės ir Kraševskio kūriniai. Nors tarp jų dviejų kūrinių yra trijų dešimtmečių parašymo tarpsnis, skiriasi pats literatūrinis žanras, tačiau programiškai šie kūriniai atstovauja tam pačiam kraštietiškam lenkų romantizmui, todėl logiška būtų į šiuos tematiškai susietus kūrinius žvelgti kaip į vienumą, ką, manytume, patvirtina lietuviški šių kūrinių sekimai.

Chronologiškai literatūrinę Pilėnų tradiciją pradėjo Sirokoslė (tikroji pavardė Ludwik Władysław Franciszek Kondratowicz), 1855 m. Lvove išleidęs poemą *Margiris*¹⁶. Pilėnų temą, kaip puikiai tinkančią

* Paveizda – pavyzdys. (Red.)

¹¹ J. Basanawiczius, „Apie senowes Lietuwas piles“, *Auszra*, nr. 1–3, 1884, p. 52.

¹² M. Römeris, *Lietuva: studija apie lietuvių tautos atgimimą*, Vilnius: Versus aureus, 2006, p. 54.

¹³ M. Hroch, *Małe narody Europy*, p. 53.

¹⁴ *Lietuvių literatūros istorija: XIX amžius*, Vilnius: LLTI, 2002, p. 205.

¹⁵ D. Staliūnas, „Adomas Mickevičius ir tautinis lietuvių panteonas (XIX amžiaus antroji pusė–XX amžiaus pradžia)“, in: *Lietuvos kultūra: romantizmo variantai*, Vilnius: LLTI, p. 66.

¹⁶ W. Syrokomla, *Margier: poemat z dziejów Litwy*, Lwów: Księgarnia Polska A. D. Bartoszewicza i M. Biernackiego, [1854].

poemai, jam pasiūlė rašytoja Paulina Wilkonska (Vilkonska), o istoriniu šaltiniu šiam kūriniiui tapo Teodoro Narbuto ir Mykolo Balinskio istorijos veikalai. Sirokomlė ne tik pradėjo literatūrinę Pilėnų vaizdinio tradiciją, bet kartu tarsi įteisino neįpareigojantį rašytojo santykį su istorijos veikalais, iš kurių semtasi žinių ir įkvėpimo nuosavai „Pilėnų“ interpretacijai. 1854 m. vasarą, kai poemos rašymas buvo beveik baigtas, autorius, jo paties žodžiais tariant, norėdamas pasisemti lietuviškos dvasios, kelioms dienoms išvyko į Punią, Alytų, Merkinę. Kelionės išvakarėse bičiuliui Kraševskiiui rašė, ketinąs Margirį apgyvendinti Puniuje – tai padarysiąs specialiai Narbutui paerzinti (*na złość*), kuris kryžiuočių minimą Pullen keliąs kur kitur¹⁷.

Kaip jau minėjome, literatūrinės Pilėnų vaizdinio tradicijos pradininkais derėtų laikyti Sirokomlę ir Kraševskį. Jei Sirokomlę galėtume laikyti chronologiniu literatūrinio Pilėnų vaizdinio pradininku, tai produktyviausiam lenkų romanistui Kraševskiiui, regis, tektų didesnis nuopelnas dėl šio vaizdinio paplitimo 1882 m. į skaitytojų rankas atiduotos šio rašytojo apysakos *Kunigas*, kurios siužetas buvo grįstas istoriniu įvykiu – Pilėnų gynimu 1336 m. Ši apysaka buvo rašytojo grįžimas prie lietuviškos tematikos, kuria jis taip domėjosi prieš kelis dešimtmečius, kai Lietuvos istorijos temomis parašė nemažai veikalų. Sunku atsakyti, kas paskatino jį tarsi atsigręžti ir sėsti rašyti apysaką apie Pilėnų gynimą. Tiesa, šį istorijos faktą jis žinojo seniai – dar 1850 m. išleistame Kraševskio veikle *Lietuva*, kuriame autorius ketino visuomenei pateikti vientisą senosios Lietuvos paveikslą, rasime aprašytą Pilėnų gynimą 1336 m., kur Pilėnų gynėjų heroizmas įvardytas kaip neturįs pavyzdžio istorijoje. „Verčiau laisvanoriška mirtis nei kryžiuočių nelaisvė“, – Kraševskio žodžiais tariant, „tikrai laukiniais vadinami žmonės gali taip pasielgti“¹⁸. Visa tai jam – geriausias nežabotos pagoniškos lietuvių drąsos ir tvirtybės liudijimas.

XIX a. viduryje Lietuvos istorijos temomis išleisti tokie Kraševskio veikalai kaip poetinė trilogija *Anafielas* (*Vitolio rauda, Mindaugas, Vytauto kovos*, 1840–1845), istoriniai veikalai – dviomis *Lietuva* (*Litwa. Starożytnie dzieje, ustawy, język, wiara, obyczaj, pieśni, przysłowia, podania i t. d.*, 1847) bei *Vilniaus istorija nuo jo pradžios iki 1750 m.* (*Historia Wilna od początków jego do roku 1750*, 1840–1842) užėmė reikšmingą vietą XIX a. Lietuvos dvarų bibliotekose kartu su Mickevičiaus, Slovackio, Sirokomlės kūriniais¹⁹. Kraševskio ir Sirokomlės kūriniai reikšmingai pasitarnavo LDK pilietinės savimonės fenomeno tvarumui – rasime ne vieną liudijimą, jog šių autorių kūryba buvo ypač artima tiems, kuriuos galėtume pavadinti simboliniais, nebeegzistuojančios LDK piliečiais: Mykolo Biržiškos tėvas savo būsimai žmonai deklamavo į lietuvių kalbą išverstas Sirokomlės *Margirio* ištraukas²⁰, o iš istorinių LDK žemių kilęs kompozitorius Konstantinas Gorskis šį kūrinį pasirinko savo operos *Marger* (parašytos 1905 m.) libretui²¹.

Tačiau tuo pat metu Kraševskio ir Sirokomlės kūriniai žadino ir lietuvių tautinio atgimimo veikėjų savimonę. Basanavičius autobiografijoje rašė: „Kraševskio raštai turėjo didelę į mane įtakmę.“ Tiesa, dar buvo Mickevičiaus ir Sirokomlės kūriniai, kaip jis pats prisipažino: „„Konradą Valenrodą“, Sirokomlės „Margier“ daugybę kartų skaičiau ir kuone viską iš atminties atkartoti buvau išmokęs.“²² Basanavičius teigė, jog būdamas studentas ne kartą parvykęs atostogoms iš Maskvos Kaune lankėsi pas Antaną Baranauską, kuris tuo metu buvo Kauno kunigų seminarijos profesorius, ir vieno apsilankymo metu šiam deklamavęs į lietuvių kalbą verstus Sirokomlės kūrinis – tarp jų ir poemos *Margier* fragmentą, o kitąkart pasakojęs „apie Sūdavijos piliakalnių“, kuriuos pats buvo aplankęs, „ir kryžiuočių* tame krašte kariškas

¹⁷ M. Biržiška, „Apie Margirio žygio poemą“, in: L. Kondratavičius, *Margis*, Kaunas: Sakalas, 1936, p. 9–10.

¹⁸ J. I. Kraszewski, *Litwa: starożytnie dzieje*, t. 2, p. 220.

¹⁹ Inesa Szulska, „Litwa Józefa Ignacego Kraszewskiego“, daktaro disertacija [vadovas dr hab. Ewa Ihnatowicz], apginta 2009 m. sausio 27 d. Varšuvos universitete [rankraštis saugomas autorės archyve]. Dėkingas dr. I. Szulskai už suteiktą galimybę susipažinti su šiuo rankraščiu.

²⁰ M. Biržiška, *Anuo metu Viešniuose ir Šiauliuose*, Kaunas, 1958, p. 15.

²¹ Plačiau apie tai: E. Wrocki, *Konstanty Gorski. Życie i działalność 1859–1924*, Warszawa, 1914; P. M. Аладава, *Константин Горский и его опера «Маргер» в контексте белорусской культуры*, Минск: Белорусская государственная академия музыки, 2005.

²² J. Basanavičius, *Mano gyvenime kranika ir nervų ligos istorija, 1831–1922 m.*, p. 35.

* Kryžiuokai – kryžiuočiai. (Red.)

keliones, savo tą gana platų referatą dar piliakalnių mapa** paaiškindamas²³ – taip vienas kitą papildydami tarpusavyje pynėsi istoriniai vaizdiniai iš romantinės literatūros ir reali archeologinė medžiaga.

Basanavičiaus pavyzdys, kai istorinė savimonė konstravosi judėdama nuo ant padavimais apgaubto piliakalnio praleistos vaikystės per paauglystės žavėjimąsi lenkų romantikų sukurtais LDK vaizdiniais į brandų domėjimąsi archeologija, tautos istorija ir lietuviybės gynimą, nebuvo išskirtinis – tokį pat kelią nuėjo ir vienas ryškiausių XIX a. antros pusės lietuvių kolektyvinės atminties gaivintojų poetas Silvestras Gimžauskas, kurio dėka ir pasirodo pirmasis lietuviškai sueiliuotas Pilėnų siužetas – kūrinys „Puniškėnams apie Margierių“²⁴.

Kraševskio ir Sirokoplės įtaka prisipažins ir kitas aušrininkas – Jonas Šliūpas – jį kaip ir Basanavičių pirmiausia paveiks istoriniai Kraševskio veikalai²⁵. Lenkų romantikų įtaka palietė ir Vincą Kudirką – pirmosios gimnazijos suole perskaitytos lenkiškos knygos autorius buvo Kraševskis. Tiesa, į lenkų literatūrą jis pasiners kiek vėliau, studijuodamas Seinų kunigų seminarijoje, greta Mickevičiaus, Slovackio, Ignaco Krasickio, Sirokoplės literatūrinių veikalų atsidurs istoriniai Dluogošo, Mykolo Balinskio ir Narbuto veikalai²⁶.

„Lietuviškais“ Kraševskio kūriniais – istoriniais veikalais, poemomis ir romanais, kurių fabulos buvo paimtos iš Lietuvos istorijos, maitinosi bręstanti būsimų *Aušros* leidėjų karta, todėl aušrininkai jį laikė savu. Su Kraševskiu artimai bendravęs Andrius Vištelis, sveikindamas pastarąjį 82-ojo vardadienio proga, linkėjo gyventi ir dirbti „savo merdinčios lietuvių tautos prikėlimui“²⁷. Pats Vištelis ėmėsi *Vitolio raudos* vertimo į lietuvių kalbą siekdamas „gelbėti nuo galutinio žlugimo lietuvių“²⁸. Jis teigė, jog būtent Kraševskis paraginęs kurti lietuvišką laikraštį ir taip tarsi pastūmėjęs įsteigti *Aušrą*, todėl, šiai pasirodžius, Kraševskį bandyta net įtraukti į *Aušros* bendradarbius. Šliūpas tvirtino, jog, atsakydamas į šį kvietimą, Kraševskis apgailestavęs esąs per senas mokytis lietuvių kalbos ir rašyti lietuviškai²⁹.

1882 m., tik pasirodžius *Kunigui*, Basanavičius paragino Vištelį kuo greičiau į lietuvių kalbą išversti šią apysaką ir šis kreipėsi į autorių prašydamas leidimo vertimui³⁰. Beje, tais pačiais metais lietuviškai pasirodė Kraševskio *Vitolio rauda*³¹, kurią tik pradėta leisti *Aušra* pasitiko entuziastinga recenzija: „Kas Grikonams Odisėja su Ilijada, Rimijonams Eneida, Žydams senasis testamentas, krikščionims naujasis testamentas – tai mums, kaipo Lietuviams, šita giesmė Vitolorauda, pirmoji dalis anos didžiosios epopėjos vardu Anapielas. Tai čisti* ir tikri Lietuvos padavimai <...> Vitolorauda – šventi ir gyvi mūsų giminės padavimai – vietomis taip smūtna*, jog raudoti gali. Mokslas joje begalinis <...> Lietuvos giminės tradicija, Vitolorauda išreiškia mums sentėvių mūsų senovišką vierą, darbą, būdą.“³² Aušrininkų įsitikinimu, šis Kraševskio kūrinys turėjo atsirasti kiekvieno lietuvių namuose, virsdamas jo tautine biblija – esą „ypač abejojantiems apie lietuvišką kalbą priduočiau mažumėlių drąsos ant prisipažinimo, jog ji yra jų prigimtoji kalba; kad atšalusiuose Lietuvos vaikuose uždegtų meilę dėlei mūsų garbingosios

** Mapa – žemėlapis. (Red.)

²³ J. Basanavičius, *Raštai*, kn. 2, Vilnius: LLI, 2003, p. 119–130.

²⁴ S. Gimžauskas, *Lietuvos bicziulis*, par. P. Subačius, Vilnius: Aidai, 1996, p. 31.

²⁵ J. Jakštas, *Dr. Jonas Šliūpas. Jo raštai ir tautinė veikla*, Chicago: Akademines skautijos leidykla, 1979, p. 29, 288.

²⁶ A. Vaitiekūnienė, „Vincas Kudirka“, in: Vincas Kudirka, *Raštai*, t. I, Vilnius: Vaga, 1989, p. 8–9.

²⁷ *Lietuvių kultūros veikėjų laišakai J. I. Kraševskiui*, Vilnius: Mokslas. 1992, p. 264.

²⁸ Ten pat, p. 272.

²⁹ Ten pat, p. 323.

³⁰ Ten pat, p. 261.

³¹ *Vitolorauda. Giesmė iš padawimu Lietuwas per J. I. Kraszewski lenkiszkey suraszyta. Lietuwiszkey iszgulde su iszreiszkimais nepaprastū žodžiu J. A. W. Lietuwis*, d. 1–2, Poznaniuje 1881–1882. Kasztu dro J. J. Kraszewskio. Spautuwej wardu J. I. Kraszewskio (Dro W. Łebińskio).

* Čistas (čystas) – tikras, grynas. (Red.)

* Smūtna – liūdna. (Red.)

³² M., „Musu knigos“, *Auszra*, nr. 1, 1883, p. 18.

praeitinės³³. Ne tik Kraševskio *Vitolio raudoje*, bet ir jo istoriniuose veikaluose sukurtas Vytauto Didžiojo paveikslas, kuriame šis iškilo kaip valdovas, įkūnijantis nepriklausomos Lietuvos valstybės didybę, kaip paskutinis ištis didis lietuvių vadas bei pati istoriosofinė Kraševskio Lietuvos istorijos koncepcija, teigianti, jog Lietuvos istorija po Vytauto Didžiojo mirties iš esmės baigiasi, o po Liublino unijos apskritai beprasmiška apie ją kalbėti³⁴, atliepė pačių aušrininkų susikurtą Lietuvos istorijos sampratą.

Manytume, jog Pilėnų vaizdinio kelionė lietuvių kolektyvinėje atmintyje iš esmės prasidėjo drauge su *Aušros* pasirodymu, kai tautinio atgimimo metu jauna ir negausi nacionalinė lietuvių inteligentija ėmėsi gaivinti (ar tiksliau konstruoti), jos akimis žiūrint, autentišką lietuvišką tapatybę. Etninė tapatybė negalima be kolektyvinės atminties, kaip savotiško identitetą garantuojančių žinių sąvado, o praeitis kolektyvinei atminčiai tampa kultūrinio konstravimo ir vaizdavimo, vadovaujantis nacionalizmo tikslais ir lūkesčiais, šaltiniu. Į fiksuotus praeities momentus nukreipta atmintis dažnai materializuojasi simboliniais vaizdiniais, įkūnijančiais reikšmingas nacionalinei tapatybei idėjas. Šiame praeities virsme atminties vaizdiniais aktyvų vaidmenį vaidino nacionalinė inteligentija. Ji atrinkdavo vaizdinius, reikšmingus nacionalinės tapatybės konstravimo programai, tarp jų atsidūrė ir Pilėnų vaizdinys. Vienu iš pirmųjų nacionalinės inteligentijos įgyvendintų kolektyvinės atminties „gaivinimo“ projektų tapo lenkų romantikų, pamėgusių LDK istoriją, kūrybos vertimai ir lietuviški sekimai – tarp jų pirmon greton stoji Kraševskis ir Sirokoplė su literatūriniais Pilėnų vaizdiniais.

Būtų galima pridurti, jog į garbingą istorinę praeitį, ieškant to, kas gaivintų „tautos dvasią“, tuo metu grėžėsi ir anksčiau už lietuvišką įsisiūbavęs latvių nacionalinis judėjimas. Latvių romantikai savo kūryba siekė rekonstruoti autentišką „tautos dvasią“, išryškinti praeities didingumą. Tačiau istorinė latvių praeitis romantinėms interpretacijoms nebuvo tokia paranki kaip lietuvių, tad šią spragą bandyta užpildyti kuriant į liaudies epą tiek forma, tiek turiniu panašius kūrinius – tokius kaip Andrejo Pumpuro *Lačplēsis*. Tai nors sušvelnino garbingos istorinės praeities ilgesį, bet nesutramdė noro rasti „realių“ liudijimų. Šiai paieškai netikėtai pasitarnavo tuo metu gyva baltų (lietuvių–latvių) bendrumo idėja, kuri, pasak Kęstučio Nastopkos, tarsi atvėrė kelius latvių romantizmui į istorinę Lietuvą. Taip latvių literatūroje gimė romantinis istorinės, kunigaikščių laikus menančios Lietuvos vaizdinys³⁵. Lietuvių kovų su kryžiuočiais istorija buvo paranki tuo metu už latvių kultūrinę emancipaciją vokiškos kultūros atžvilgiu kovojančiam nacionaliniam latvių judėjimui. Taip latvių literatūroje atsirado Mindaugo, Gedimino, Kęstučio paveikslai, o greta jų ir Pilėnai. Šiuos vaizdinius galime rasti Auseklio, Sudrabų Edžiaus kūryboje. Nastopkos teigimu, Lietuvos istorijos tematiką ypač išpopuliarino Sudrabų Edžius, kurio literatūrinė veikla buvo glaudžiai susijusi su lenkų romantizmu (pirmiausia jo atstovų kūrybos vertimais), todėl neatsitiktinai jo poema *Margeris* gimė sekant Sirokoplės poema³⁶.

Žvelgiant į Pilėnų vaizdinio kelionę per lietuvių kolektyvinės atminties kraštovaizdį reiktų nepamiršti chronologiškai tarp Sirokoplės ir Kraševskio įsiterpusio Žemaičių vyskupo Motiejaus Valančiaus, pateikusių vieną pirmųjų lietuviškų Pilėnų istorijos vaizdinių. Valančius, Vytauto Merkio pastebėjimu, įsitraukė į modernios lietuvių tautos žadinimo ir ugdymo procesą, kuris rėmėsi ne tiek istorine etnopolitine praeitimi ir bajoriškąja tauta, kiek valstiečių, liaudies, kaip reikšmingos tautos subjekto, iškilimu. Jo raštuose ir praktinėje veikloje neišvysime supriešinimo tarp „svetimųjų“ (bajoriškos tautos atstovų) ir „savųjų“ (lietuvių ir žemaičių valstiečių). Modernios lietuvių tautos ugdymas Valančiaus laikais, Merkio pastebėjimu, ėjo be radikalizmui būdingų priemonių, švelnios visuomeninės evoliucijos keliu, siekiant sureikšminti „savuosius“ visuomenėje ir Bažnyčioje. Naudodamasis savo hierarchinėmis galiomis

³³ Ten pat, p. 19.

³⁴ Apie Kraševskio istorinius veikalus plačiau: Inesa Szulska, *Litwa Józefa Ignacego Kraszewskiego*; H. Beresnevičiūtė, „J. I. Kraševskis – Lietuvos istorikas“, in: *Darbai ir dienos*, nr. 1, 1995, p. 19–42.

³⁵ K. Nastopka, *Lietuvių ir latvių literatūrų ryšiai*, Vilnius: Vaga, 1971, p. 67.

³⁶ Ten pat, p. 68–76.

Valančius gynė lietuvių kalbą³⁷. Jo lietuvių tautos ugdymo instrumentų dėžėje buvo ir didaktinė beletristika, kuria siekta įdiegti ne tik krikščioniškąsias dorybes, bet ir tautinį orumą, galintį gimti pirmiausia iš didžiavimosi savo praeitimi, todėl istorija pastarojo didaktiniuose kūriniuose užima svarbią vietą, o jo beletristikoje užtinkamas „praetis idealizavimas“, pasak Merkio, tėra tik „metodinė priemonė, noras vaizdžiai parodyti senovės žemaičių ir lietuvių tvirtumą, narsumą ir pasitikėjimą savimi, laisvės, kaip didžio gėrio, suvokimą“³⁸. Geriausias tokios Valančiaus beletristikos pavyzdys – *Pasakojimas Antano Tretininko*, kur beveik pusė šio veikalėlio skyrelių skirta istoriniams pasakojimams. Galime tik spėlioti vardydami visas intencijas, kurios buvo Valančiaus galvoje, kai šis rašė šį pasakojimą. Greta pastebėjimo, jog kūrinys buvo tarsi savotiška slaptosios lietuviškos kaimo mokyklos organizavimo instrukcija, ne mažiau įdomi Merkio įžvalga, jog jis panašus į Lietuvos istorijos ar kraštotyros vadovėlį, kuris skleidžia skaitytojui kraštotyrinę žiūrą į jį supančią aplinką, skatindamas sėslų prigimtimi valstietį pažinti savo tautos praeitį per greta jo stūksančius praetis paminklus – tai turėjo vaisingiau tarnauti ugdant valstiečių tautinį orumą nei solidūs istoriniai veikalai. Regis, panašios intencijos vedamas Basanavičius rašė jau minėtą studiją apie Lietuvos pilis. Būtų galima pridurti, jog apsišvietusiai visuomenės daliai (pirmiausia bajorams ir dvasininkams) Valančius jau anksčiau buvo atidavęs duoklę parašydamas *Žemaičių vyskupystę*, kurią galima laikyti pirmu profesionaliai parašytu ir paskelbtu istorijos veikalu lietuvių kalba. Kraštotyrinę žiūrą *Pasakojime Antano Tretininko* tarsi patvirtina pati autoriaus pozicija – pasak Merkio, į žemaičių praeitį Valančius žvelgia lyg stovėtų savo tėviškėje³⁹. Minėjome, jog pusė šio kūrinio skyrelių autorius skyrė istoriniams pasakojimams. Išskirtinis dėmesys rodytas žemaičių ir lietuvių kovoms su kryžiuočiais aprašyti – pateikti ir legendiniai pasakojimai, ir realių, tokių kaip Durbės mūšio, kovų vaizdai. Greta pastarųjų atsidūrė ir su žemaitišku santūrumu aprašyta Pilėnų gynimo istorija, kuri niekuo ypatingu iš kitų pasakojimų apie žemaičių kovas su kryžiuočiais neišsiskiria. Tiesa, skirtingai nei lenkiškoje literatūrinėje tradicijoje, Valančius Pilėnus įkurdina Žemaitijoje ir Margiris įvardijamas „plataus Žemaičių krašto valdymieru“⁴⁰. Veikiausiai tai nulėmė Valančiaus noras šį įvykį lokalizuoti savo ganytojiškoje erdvėje – Žemaičių vyskupijoje, kurioje autorius savo ganomiesiems siekė įskiepyti tautinį orumą. Tačiau vyskupo avelių šis kūrinys tuomet nepasiekė. 1872 m. parašytas *Pasakojimas Antano Tretininko* buvo išspausdintas Valančiui jau mirus, 1890 m. JAV leistame laikraštyje *Vienybė lietuvininkų*, o kitais metais ten pat pasirodė ir atskira knyguote. Tad chronologiškai tarp Sirokoplės ir Kraševskio įsiterpęs Valančiaus kūrinys skaitytojus pasiekė vėliau, kai tam tikra literatūrinė Pilėnų vaizdinio tradicija jau buvo susiformavusi lenkų romantikų kūrybos pagrindu.

Tačiau grįžkime prie Kraševskio *Kunigo*. Nors aušrininkai ėmė rūpintis šio kūrinio vertimu tik spėjus jam pasirodyti, apysakos vertimas į skaitytojų rankas pateko *Aušrai* jau nustojus eiti – knyga buvo išleista 1887 m. JAV⁴¹. Vertėju tapo lietuvių kultūros baruose besidarbuojąs pranciškonas Augustinas Zeicas. Vytautas Berenis yra pastebėjęs, jog tautinio atgimimo epochoje vertimų kultūra nacionalinėse literatūrose turėjo didelę reikšmę tiek literatūros formavimosi procesui, tiek tautinei savivokai, o pagal vertimui pasirinktus kūrinius galima spręsti apie nacionalinio judėjimo atstovų ideologinį užangažuotumą, siekius ir uždavinius⁴². Taigi, kodėl aušrininkai ėmė rūpintis *Kunigo* vertimu, kodėl jiems tokia aktuali regėjosi ši Kraševskio apysaka? Aušrininkų interesą Pilėnų temai būtų galima paaiškinti

³⁷ V. Merkys, *Motiejus Valančius. Tarp katalikiškojo universalizmo ir tautiškumo*, Vilnius: Mintis, 1999, p. 775–780.

³⁸ Ten pat, p. 725.

³⁹ Ten pat, p. 713.

* Valdymieras – valdovas. (Red.)

⁴⁰ M. Valančius, *Pasakojimas Antano Tretininko*, Plymouth (Pa.), 1891, p. 76–77.

⁴¹ *Kunigas. Pujkus apraszimas isz Padawymy Lietuwniku del Lietuwniku Amerike*, Kasztu ir Spaustuwe Juozapo Paukszcchio, Plymouth Pa., 1887.

⁴² V. Berenis, *Kultūros intarpai istorijoje*, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2007, p. 119.

labai tiesmukai, remiantis mūsų jau minėtu pastarųjų pažadu, nuskambėjusiu pirmame *Aušros* numeryje, – „duoti pažinti mūsų broliams Lietuvoj nusidavimus senovės gadynės ir veikalų mūsų galingų sentėvių, kurių darbus ir tėviškės meilę užmiršę nežinome mes patys, kurių tėvų esame sūnūs bei nepočiai“. Viena iš Kraševskio apysakos idėjų – senovės lietuvių narsa, todėl, suprantama, jog tai puikiai tiko tautinę savimonę šlifuojančiai aušrininkų programai, tačiau ar *Kunigo* vertimu aušrininkai rūpinosi vien norėdami duoti pažinti savo broliams „nusidavimus senovės gadynės“ ir senovės lietuvių narsą. Manome, jog toks atsakymas, kalbant apie Pilėnų vaizdinį, būtų toli gražu neišsamus.

Prisiminkime apysakos *Kunigas* turinį. Veiksmas prasideda Marienburgo pilyje, kur auga kryžiuočių vaikystėje pagrobtas Pilėnų kunigaikščio sūnus Margiris. Jurgis (toks krikščioniškas Margirio vardas) auklėjamas krikščioniška dvasia, tikintis, jog užaugęs jis taps ištikimas jų tarnas ir kaip kryžiuočių vasalas kada nors atsisės Pilėnų pilyje. Jurgis nežino savo tikrojo vardo, jis pamiršęs gimtąją kalbą ir tik susidūrimas su lietuviais Marienburgo pilyje, išgirsta lietuviška kalba atgaivina jame visa, kas lietuviška, ir paskatina drauge su keletu lietuvių bėgti į tėviškę. Pakliuvęs gimtinėn jis palaikomas kryžiuočių šnipu ir vos nepaaukojamas pagonių dievams. Laimei, jį atpažįsta jo motina Pilėnų valdovė Rėda. Margiris tampa nauju Pilėnų valdovu. Kovodami su Pilėnus užpuolusiais kryžiuočiais ir regėdami, jog nesugebėsia atremti jų antpuolio, Margirio vadovaujami Pilėnų gynėjai, nenorėdami pakliūti kryžiuočių nelaisvėn, pasirenka savižudybę. Paskutiniai žūsta Margiris ir jo mylimoji Baniutė – Margiris nužudo Baniutę ir nusižudo pats. Taip trumpai būtų galima papasakoti apysakos *Kunigas* turinį.

Pilėnai paprastai asocijuojasi su didvyriška jos gynėjų mirtimi, tačiau Kraševskio apysakoje didvyriškam Pilėnų gynimui skirtas tik paskutinis XII apysakos skyrius. Pagrindine idėja derėtų laikyti ne Pilėnų gynėjų didvyriškumo liudijimą, bet pasakojimą apie neįveikiamą gimtojo kraujo ir kalbos galią, ar, tiksliau, neįveikiamą etninę prigimtį. Juk tik dėl pažadinto gimtojo kraujo ir išgirstos gimtosios kalbos Jurgis grįžta gimtinėn ir vėl tampa Margiriu. Su kaupu išsipildo kryžiuočių magistro pranašavimas: „Ko gero, dar jo kraujas prabilis.“⁴³ Apie visa įveikiančią gimtojo kraujo galią apysakoje nė akimirksniui nepamiršta kryžiuočiai: „Kažin, ar neužvirė jame lietuviškas kraujas, kai lizdui ėmė grėsti pavojus.“⁴⁴ Tačiau bene iškalbingiausias paties Kraševskio pasirinktas šios apysakos epigrafu lietuviškas priežodis:

Obolei obeli seka
Taip senėj kalbama.

Taigi Kraševskio apysaka apie tai, kaip niekas negali įveikti žmogaus etninės prigimties, kaip nutautintas lietuvis vėl atvirsta lietuviu, o didvyriška jo žūtis – tik galutinis jo atvirtimo lietuvybėn patvirtinimas, tik logiška grįžimo etninėn bendrijon pabaiga. Manome, jog lietuvių nacionaliniam judėjimui *Kunigas* buvo svarbus ne tiek kaip kūrinys apie garbingą lietuvišką praeitį, bet daugiau kaip kūrinys, teigiantis etninės prigimties tvarumą ir liudijantis gimtosios kalbos svarbą tautinei tapatybei. Reiktų pridurti, jog Kraševskis kalbą laikė beveik svarbiausiu tautos požymiu, todėl jo darbuose apie Lietuvą tiek dėmesio skirta lietuvių kalbai – jis net, sekdamas Johano Herderio idėjomis, per kalbą bandė pažinti senosios, nebūtin pasitraukusios Lietuvos kultūrą⁴⁵.

Panašios nuostatos buvo artimos ir lietuvių tautiniam judėjimui, su pietizmu žvelgusiam į gimtąją kalbą ir ilgai puoselėjusiam iliuziją, jog reikia tiek nedaug, jog nutautėjusio lietuvių sieloje prabilų lietuviško kraujo šauksmas, jog lietuviškai nė žodžio nemokantis lenkakalbis bajoras „atvirstų lietuvybėn“. Taigi Kraševskio dėka Pilėnų vaizdinys savo kelionę lietuviškame kolektyvinės atminties

⁴³ J. I. Kraševskis, *Kunigas*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1958, p. 30.

⁴⁴ Ten pat, p. 47.

⁴⁵ I. Szulska, *Litwa Józefa Ignacego Kraszewskiego*.

kraštovaizdyje pradėjo ir kaip chrestomatinis lietuvišką narsą liudijantis pavyzdys, ir kaip etninės prigimties tvarumo bei gimtosios kalbos reikšmės liudijimas.

Apysakoje *Kunigas* papasakota Pilėnų kunigaikščio Margirio istorija tapo atspara gausiems literatūriniais sekimams ir interpretacijoms – taip Pilėnų vaizdinys šaknijosi lietuvių kolektyvinėje atmintyje. Po Kraševskio mirties bandyta net perrašyti jo paties apysaką su laiminga pabaiga – 1901 m. Varšuvoje lenkų kalba, o 1908 m. Vilniuje Zavadskio spaustuvėje lietuviškai (į lietuvių kalbą išvertė Adolfas Vėgėlė) išleista Kraševskio apysaka stropiai atkartoją pirmąjį apysakos leidimą, tačiau skyrėsi pabaiga – paskutinis knygos puslapis, kai Margirį ir Baniutę nuo savižudybės išgelbsti paskutinę akimirką į pagalbą netikėtai atskubėję Gedimino kariai. Apysaka baigiasi optimistiškai: „Pilėnai, nors ir sunaikinti, krauju apšlakstyti, netekę savo gyventojų – ačiū netikėtai Gedimino pagalbai – išliko. Jaunas Kunigas drauge su veiklia Baniute, sušaukę apylinkės gyventojus, ūmai kibo prie darbo. Nepraslinko ir mėnuo, ir vėl Nemuno pakrantyje išdygo lietuvių pilis – sergėtoja, – visuomet vienodai neprieinama, visuomet tyčiodamos iš kryživių brolijos galybės.“⁴⁶

Nors Mykolas Biržiška teigė, jog būtent Vėgėlės vertimas „plačiai paskleidė Lietuvoje narsaus karžygio Margirio vardą“⁴⁷, tačiau laiminga pabaiga Pilėnų istorijai neprigijo. Lenkų tyrinėtoja Beata Kalėba (Kalemba), nepastebėjusi, kad lenkiškas leidinys pasirodė anksčiau nei lietuviškas, teigė, jog laimingą pabaigą *Kunigui* perrašė lietuvių nacionaliniam judėjimui atstovaujantis Vėgėlė, kuris herojų nuo mirties išgelbėjo norėdamas nutiesti simbolinį tiltą tarp tolimos praeities ir šiandienos⁴⁸, tačiau, kaip jau minėta, pirmaisiais Margirio „gelbėtojais“ tapo lenkiško leidimo iniciatoriai, tad klausimas, kas ir kokių paskatų vedamas perrašė kūrinio pabaigą, lieka neatsakytas. Tuo tarpu Margirio savižudybės faktas atliepė ne tik istorinių šaltinių liudijimams, bet ir lenkų romantizmo tradicijai – pavyzdžiui, Mickevičiaus poemoje *Gražina* kunigaikštis Liutauras susidegina kartu su jo garbę išgelbėjusia, bet mūšyje su kryžiuočiais kritusia žmona Gražina, ir autorius kūrinio pastabose šį Liutauro žingsnį paaiškina taip: „Lietuviai, sunkiai sirgdami ar didelės nelaimės ištikti, buvo įpratę susideginti namuose. Pirmasis jų karalius ir vyriausiasis kunigas Vaidevutis ir jo įpėdiniai apskritai baigė amžių, savo noru susidegindami ant laužų. Pasak jų, tokia savižudybė buvusi labai garbinga.“⁴⁹ Reiktų pridurti, jog lenkų romantikų kūryboje toks požiūris viešpatavo ir „garbingos savižudybės“ pavyzdžių iš ikirikščioniškos LDK istorijos netrūko. Šie pavyzdžiai pirmiausia tarnavo pabrėžiant opozicijoje krikščioniškai esantį pagoniškos Lietuvos kultūrinį savitumą.

Tam, jog Pilėnų vaizdinys tautinio atgimimo metu įsišaknytų lietuvių atminties kultūroje labai pasitarnavo lietuviški sekimai Kraševskio *Kunigu* – pirmiausia Marcelino Šikšnio-Šiaulėniškio 1899 m. parašyta drama *Pilėnų kunigaikštis*. Šikšnys dramaturgo plunksnos ėmėsi paragintas Rygos lietuvių Pašalpos draugijos – XIX a. gale sparčiai populiarėjantiems lietuviškiems vakarams trūko lietuviškų pjesių⁵⁰. 1904 m. Rygos lietuviai advokatas Kazimieras Vizbaras, matematikos mokytojai Pranas Mašiotas bei Šikšnys Rygoje įkūrė naują lietuvišką Muzikos ir teatro draugiją „Kanklės“. 1905 m. liepos 19 d. ši draugija surengė viešąjį vakarą, tuomet pirmąkart ir suvaidinta Šikšnio penkių veiksmų istorinė tragedija „Pilėnų kunigaikštis“, kurią režisavo pats autorius⁵¹. Amžininkų prisiminimu, kūrinys turėjo nepaprastą pasisekimą. Netrukus šią dramą jau statė Vilniaus, Kauno, Šiaulių, Panevėžio, Peterburgo, Odesos ir kituose miestuose susibūrusios saviveiklinės lietuvių vaidintojų trupės – ji akimirksniu įsitvirtino

⁴⁶ J. I. Kraszewski, *Kunigas. Powieść z podań litewskich*, Warszawa, 1901, p. 211; J. J. Kraševskis, *Kunigas. Apysaka iš lietuvių padavimų*, Vilnius, 1908, p. 154.

⁴⁷ M. Biržiška, „Apie Margirio žygio poemą“, in: L. Kondratavičius, *Margis*, p. 18.

⁴⁸ B. Kalėba, „Lektura *Margiera* Władysława Kondratowicza-Syrokomla i *Kunigasa* Józefa Ignacego Kraszewskiego w okresie litewskiego odrodzenia narodowego“, in: *Lituanistika šiuolaikiniame pasaulyje: Lietuva Europos istorijos ir kultūros kontekste*, Vilnius: LLTI, 2004, p. 245–246.

⁴⁹ A. Mickevičius, *Gražina; Konradas Valenrodas*, Kaunas: Šviesa, 2006, p. 112.

⁵⁰ R. Paulavičienė, *Marcelinas Šikšnys*, Vilnius: Mokslas, 1991, p. 61

⁵¹ Ten pat, p. 64.

lietuviško saviveiklinio teatro repertuare⁵². Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse pačiu lietuviškiausiu pasaulio miestu tapusioje Rygoje matematikos mokytoju dirbantis Šikšnys dramaturgo plunksnos ėmėsi ne tiek norėdamas patenkinti savo literatūrinės ambicijas, kiek įpareigotas lietuvių inteligento savimonės – norėdamas nors šiek tiek sumažinti lietuviškų pjesių stygių tuo metu sparčiai populiarėjantiems lietuviškiems vakarams ir kartu prabilti apie tai, kas jaudino jį kaip gausios lietuvių bendruomenės Rygos inteligentą. Ši drama gimė tuo metu, kai lietuviškoje Latvijos erdvėje latviai „iš tautiško atžvilgio“ laikyti didžiausiais priešais. Nusivylimas latviais gimė ne todėl, kad pastarieji, kaip tuomet teigta, lietuvių pravardžiavo „kiekvieną kvailį, vėplą ir apsileidėlį“, bet dėl to, jog esą retas atvejis, „kad lietuvis, gyvendamas tarp latvių, nenuotaustų“. Taigi nenuostabu, jog kvailiu, tamsuoliu ir meška laikomas lietuvis „kaip galėdamas stengiasi permainingai tautą“ virsdamas latviu ar lenku⁵³. Reaguodamas į tokius iš esmės lingvistinius tapatybės virsmus, Latvijoje gyvenantis negausus lietuviškos inteligentijos būrelis kreipėsi į tautiečius tokiais žodžiais: „Gali kalbėti kaip nori, bet esi ir būsi lietuvis.“ Ir dar: „šnekėdamas latviškai ar lenkiškai vis tiek liksi lietuviu, tačiau priedo tapsi išdaviku.“ Tuo pat metu prisiminus garbingą Lietuvos praeitį įtikinėta, jog nedera gėdytis lietuviškos tapatybės, kurią taip narsiai gynė protėviai, kai „negalėdami įveikti priešų, jie lipdavo ant laužo ir susidegindavo dievaičiams ant garbės“⁵⁴.

Šikšnio drama buvo nuoseklus sekimas Kraševskiu, užaštrinant tai, ką jis manė esant gyvybiškai svarbiu Latvijoje gyvenančių lietuvių bendruomenei. Kūrinio herojų charakterius autorius tarsi specialiai schematizavo tam, jog didaktiškai užaštrintų pagrindinę jo idėją – žmoguje amžinai gyvas tautos narius siejantis kraujo ryšys ir niekas negalintis ištrinti žmoguje įspausto tautinės tapatybės pėdsako. O tam, kad nutautinančių aplinkybių užmigdytas kraujo ryšys prabustų, pakanka išgirsti gimtąją kalbą. Net kryžiuočių šnipu tapęs ir lietuvių išsižadėjęs Šventas vėl pasijunta lietuviu išgirdęs lietuvišką dainą:

O, kunigaikšti mano! aš lietuvis!
Iš tikro aš buvau juog išgama;
Bet šita daina manę atgaivino...
Dabar jau aš ne Bernardo šuva,
Kokiu pirm tai buvau, bet tikras tarnas
Tik tavo vieno! Tik tu man atleisk!
Kur tu – ir aš su tavim drauge eisiu!
Į Lietuvą nuvesiu tavę pats
Ant pražūties kryžeiiviams prakeiktiesiems.⁵⁵

Tokia dramos interpretacija buvo itin aktuali lietuviškoje Rygos aplinkoje, kai didmiestinė patekęs vakarykštis kaimietis linko atsikratyti visa, kas siejo jį su lietuviais, – pirmiausia gimtosios kalbos. Ne vienam, siekiančiam lengviau pritapti naujoje aplinkoje, o gal, jei pasiseks, net palypėti vienu kitu visuomenės laipteliu aukščiau, regėjosi, jog tai pavyks tik tuomet, kai jam pasiseks išsiveržti iš stereotipinio lietuvių vaizdinio pančių – kai niekas jo nebesaistys su lietuviais, jei iš lietuvių jis virs lenku ar latviu. Kiek toks savo „sėkmės kalimas“ didmiestyje pasiteisino – nežinia, tačiau akivaizdu viena – tokie savo tapatybės „perkonstravimai“ nebuvo reti. Pastarieji lietuvių tautinės tapatybės virsmai paliko atspindį net to meto latvių literatūroje, kurioje greta romantiško iš tolimos istorinės Lietuvos atklydusio lietuvių paveikslo iškilo iš natūros nutapytas siekiančio savyje visas lietuviškumo žymes ištrinti Rygos lietuvių paveikslas – toks Juozas Brožunas 1912 m. išleistame latvių rašytojo Augusto Deglavo romane

⁵² Ten pat, p. 65.

⁵³ K. Jasėnas, *Patarimai lietuviams katalikams svetur*, Ryga, 1915, p. 15.

⁵⁴ Ten pat, p. 15–16.

⁵⁵ M. Šiaulėniškis, *Pilėnų kunigaikštis: tragedija 5-uose veiksmuose: (siužetas pagal Kraševskio apysaką „Kunigas“)*, Ryga, 1905, p. 29.

Ryga⁵⁶. Negausi lietuviška Rygos inteligentija išgyveno dėl lietuviškos tapatybės saugos ir vylėsi, jog tokie tapatybės virsmai išnyktų, jei lietuviai nustotų gėdijęsi savo tautybės, o tam, jų manymu, galėtų tarnauti priminimas garbingų, net svetimtaučių pripažįstamų herojiškos lietuvių praeities (tokių kaip Pilėnų gynimas) liudijimų, todėl „Pilėnų kunigaikščio“ drama ir baigiasi svetimtaučio grafo Nemuro lūpomis nuskambėjusiu susižavėjimu lietuvių drąsa ir tėvynės meile: „Pavyzdžio tokio istorija dar nežino! Man pasakojote jūs apie kokius tai laukinius žmones Lietuvius; bet dabar visai ką kitą aš matau. Visiems aišku, kad teip padaryt gali ne laukiniai ir net gi ne paprasti žmonės, bet tikrai didvyriai, karštai mylintieji savo tėvynę, verti augščiausios garbės! Toliaus aš neisiu ne žingsnio, nes atėjau kovoti su pagonimis, neradęs gi jų aš einu sau namon ir po tam, ką mačiau, visur šauksiu: Garbė Lietuvos didvyriams!“⁵⁷ Nors grafas tai sakė kryžiuočiams, tačiau jo žodžiai turėjo pasiekti visų dvejojančių dėl savo lietuviybės ausis – protėvių narsa turėjo įkvėpti drąsos būti ir likti lietuviu.

Išėiviška būtis visuomet maksimaliai užaštrina tapatybės klausimą. Pilėnų vaizdinio fone išėivija aktualizavo lietuvių diasporai gyvybiškai svarbią tautinės tapatybės išsaugojimo problemą. Kraševskio pasiūlytas Pilėnų vaizdinys virto tarsi juodraščiu išėiviškoms, naujai aktualizuojančioms šį vaizdinį interpretacijoms. Tiesa, pati egzilio patirtis buvo skirtinga, o tai savo ruožtu sąlygojo naujas interpretacijas, kai garbingos praeities, narsos, kraujo ryšio idėjos buvo papildytos kitomis aktualiomis idėjomis, veikiamomis visuomenių, kuriose buvo lietuviškos bendruomenės vertybinės orientacijos, todėl dėsninga, jog JAV užgimęs literatūrinis Pilėnų vaizdinys skyrėsi nuo to, kuris buvo sukurtas Rygoje.

1908 m. JAV išleista ten gyvenusio lietuvių rašytojo ir teatrolo Vinco Nagornoskio drama *Pilėniečiai*⁵⁸. Dėl nežabotos autoriaus fantazijos ir plataus užmojo sekimas Kraševskiu įgijo gausybę naujų vingių ir veikėjų. Jo dramos veikėjais tampa Lietuvos didieji kunigaikščiai Algirdas, Kęstutis, Gediminas, Kryžiuočių ordino magistras ir net pats Romos popiežius, todėl ir veiksmas atitinkamai rutuliojosi Pilėnuose, Lietuvos didžiojo kunigaikščio dvare ir net popiežiaus rūmuose. Tuo tarpu pagrindinis herojus Margiris dramoje metu suspėja tapti įtariamuoju tėvynės išdavimu, pasiteisinti Lietuvos didžiajam kunigaikščiui, vesti Pilėnų valdovo dukrą, su Lietuvos didžiojo kunigaikščio misija nuvykti pas popiežių, iš kryžiuočių nelaisvės išlaisvinti savo uošvį ir kryžiuočių nelaisvėje užaugusį jo sūnų, su žmona Danute laimingai pragyventi dešimt metų ir galiausiai garbingai žūti ginant nuo kryžiuočių Pilėnus. Siuvėju Baltimorėje dirbantis ir laisvalaikiu kuriantis išėivis iš Lietuvos tarsi pasakojo amerikietiška veikla ir lietuviškai garbingo karžygio gyvenimo istoriją ar, žvelgiant iš nacionalizmo pozicijų, istoriją apie tai, kaip sėkmės ir garbės galima sulaukti neišsižadant savo tapatybės – liekant lietuviu. Iškalbingas paties dramoje autoriaus kelias į lietuviybę: gimtuose jo namuose Lietuvoje kalbėta lenkiškai, ir lietuvių kalbą jis išmoko tik emigracijoje – kai atsidūrė siuvelyje, kur dirbo veik vieni lietuviai. Paties dramoje autoriaus asmeninė istorija verta Kraševskio siužeto apie „prabilusį kraują“. Būtų galima pridurti, jog ši Nagornoskio drama apie Pilėnus Rygos lietuvių saviveiklinio teatro scenoje buvo pastatyta ne kartą ir populiarumu nenusileido Šikšnio dramai.

Kalbant apie lietuviškus Kraševskio *Kunigo* sekimus nesunku pastebėti, jog visi jie – tai tarsi bandymas Margirį paversti tautinės tapatybės ir lietuvių kalbos gynėju. Ši tendencija dėsninga: visi lietuviški Kraševskio vertėjai ir sekėjai – tautiškai angažuoti literatūriniai darbininkai, kuriems pats literatūrinis procesas buvo griežtai disciplinuotas tapatybės ugdymo programai. Šiuose sekimuose *Kunigu* galima pastebėti dar vieną charakteringą ir tolydžiai stiprėjančią tendenciją: jei Kraševskio nutapyti kryžiuočių charakteriai nėra išskirtinai blogi ir jiems nesvetimi žmogiški jausmai, tai lietuviškuose šio kūrinio sekimuose kryžiuočių paveikslai tolydžiai vis labiau virsta tokiais nepataisomais klastūnais kaip brolis Benediktas Šikšnio dramoje. Dar toliau nei Šikšnys kryžiuočių, kaip blogio, abstrahavimo link žengė

⁵⁶ A. Deglavs, *Rīga*, Rīga: D. Zeltinš, 1912.

⁵⁷ M. Šiaulėniškis, *Pilėnų kunigaikštis*, p. 91.

⁵⁸ V. Nagorskis, *Pilėniečiai: istoriška tragedija penkuose aktuose aštuoniuose atidėngimuose*, Shenandoah, 1908.

Šatrijos Ragana. Panaikinus lietuviškos spaudos draudimą, 1905–1907 m. Šatrijos Ragana paskelbė nemažai vaikams skirtų grožinės literatūros kūrinėlių, kurių fabulos – tikri Lietuvos istorijos epizodai. Pavyzdžiui, „Pilėnų gynimas“ – dar vienas sekimas Kraševskio *Kunigu*. Šatrijos Ragana paliko tuos pačius lietuvių veikėjų vardus, bet kryžiuočių pusė prarado konkrečius veikėjus, virsdama suabsoliutinta blogio mase. Nuasmeninti klastingi ir žiaurūs kryžiuočiai virto absoliutų blogį įkūnijančiu monolitu, kurį sudrebėti priverčia tik lietuvių ryžtas⁵⁹. Nesunku pastebėti progresuojančią slinktį – kryžiuočiai lietuviškame „Pilėnų“ vaizdinyje virsta abstrahuotu „svetimo“ blogiu, kaip opozicija „savai“ lietuviškai bendruomenei. Lietuviškame Pilėnų vaizdinyje „svetimo“ blogio identifikavimas taip pat tarnavo „savo“ tapatybės šlifavimui – kaip saviidentifikacinė opozicija savas–svetimas.

Manytume, keblu būtų hierarchizuoti Pilėnų vaizdinį lydinčias prasmes, tačiau, kiek užbėgant už akių, galima įvardyti tvariausią idėją, kuri Pilėnus teigė kaip chrestomatinį lietuviškos narsos pavyzdį bei garbingos lietuvių praeities liudijimą. XIX amžiaus pabaigoje įsitvirtinęs Pilėnų kaip nemarios lietuviškos narsos vaizdinys tapo savotiška šerdimi, kuri apaugdavo įvairiomis aktualizuojančiomis prasmėmis. Nemenką įtaką šios šerdies tvirtumui turėjo nacionalinė istoriografija, nes būtent ši nuosekliai palaikė Pilėnų kaip chrestomatinės lietuvių drąsos vaizdinį. Manytume, čia derėtų trumpam persikelti į istoriografiją ir retrospektyviai grįžtelėti atgal į paskutinio XIX amžiaus dešimtmečio pradžią.

1891 m. Tilžėje buvo išleisti Maironio *Apsakymai apie Lietuvos praeigą*. Lietuviškos spaudos draudimo metais jie buvo pagrindinis šaltinis norintiems lietuvių kalba pasisemti Lietuvos istorijos žinių. Vėliau Maironis prisipažino, kad juos ir rašęs kaip istorijos vadovėlį⁶⁰. *Apsakymuose*, turėjusiuose ne tik suteikti žinių apie praeitį, bet ir skiepyti didžiavimąsi tauta, rasime pasakojimą apie Pilėnų gynimą – Maironis tai pavadino mūšiu, kuris „apdengė lietuvių drąsumą ir narsumą neaptemdančia garbe“⁶¹. Du dešimtmečius *Apsakymai* buvo pagrindinis Lietuvos istorijos vadovėlis. Tik 1911 m. pastarąjį šonan pastūmėjo kun. Antano Alekno parašyta *Lietuvos istorija*, pagrindiniu vadovėliu buvusi iki 1936 m., kai pasirodė Adolfo Šapokos redaguota *Lietuvos istorija*.

Pradedant Maironio *Apsakymais apie Lietuvos praeigą* visuose Lietuvos istorijos vadovėliuose būdavo paminėtas Pilėnų gynimo epizodas, pastarasis jaunajai kartai buvo pateikiamas kaip geriausias senovės lietuvių narsos liudijimas. Šią apibendrintą vadovėlinę tiesą galima būtų išsakyti vienu iš tarpukario Lietuvos istorijos vadovėlių teiginių: „Kryžiuočiai visas jėgas buvo įtempę Lietuvai užgrobti, o lietuviai, gindami savo tėvų žemę, rodydavo neregėtą narsumą. Tatai patvirtina ir Pilėnų įvykis.“⁶²

Patvirtinimu to, jog Pilėnų vaizdinys XIX a. gale įsitvirtina lietuvių kolektyvinėje atmintyje, gali būti šio vaizdinio įsiterpimas į kitus kolektyvinės atminties konstravimui tarnauti parašytus tekstus. Tokiu pavyzdžiu gali būti bajoro iš Girkalnio parapijos Aleksandro Fromo-Gužučio drama *Išgriovimas Kauno pilies 1362 m.*, kurioje kunigaikščio Kęstučio sūnus Vaidotas, norėdamas Kauno pilies gynėjams įkvėpti drąsos, kreipiasi į juos žodžiais: „Dvidešimts šeši metai praėjo nuo to laiko, kada šaunus Margeris, negalėdamas apginti kryžievių uždegtų Pilėnų, drauge su esančiais ten lietuviais velijo* atimti sau gyvybę ir tvirtynės liepsnose sudeginti mirštančių kūnus, nekaip pasiduoti į gėdingą verguvę. Dar neišnyko mūsų širdyse garbingoji Pilėnų apgynėjų dvasia, dėl to, neįstengdami apginti pilį, mokėsime vyriškai numirti, o Kauno liepsnos bus malkyne mūsų šermenių.“⁶³ Šioje dramoje Vaidotas, kaip ir Margiris, žūva ugnyje, bet nepasiduoda kryžiuočiams.

⁵⁹ Šatrijos Ragana, *Lietuvos senovės istorijos pasakos*, Vilnius: Alka, 1999.

⁶⁰ Maironis, *Raštai*, t. 3, Vilnius: Vaga, 1991, p. 31.

⁶¹ *Apsakymai apie Lietuvos praeigą* / paraszė Stanyslovas Zanavykas 1886, Tilžė, 1891, p. 65–66.

⁶² P. Šležas, V. Čižiūnas, *Lietuvos istorija ketvirtam pradžios mokyklos skyriui*, Kaunas, 1936, p. 48.

* Velyti – geisti, mieliau norėti. (Red.)

⁶³ A. Fromas, *Išgriovimas Kauno pilies 1362 m.: dramatas keturiuose apsišėkimuose*, Plymouth, Pa.: spauda ir kaštai „Vienybės lietuvininkų“, 1906, p. 24–25.

Grįžtant prie Pilėnų vaizdinio kelionės per kolektyvinės atminties kraštovaizdį reiktų pridurti, jog viena intencija sukurtas meninis Pilėnų vaizdinys, pasikeitus socialinėms sąlygoms, kartais netikėtai aktualiai nuskambėdavo kita intencija – jei meniškai išplėtotame Pilėnų vaizdinyje buvo galima netikėtai atrasti ar naujai perskaityti tai, kas staiga tapo aktualija. Mes jau minėjome Šikšnio dramą *Pilėnų kunigaikštis*. Pirmojo pasaulinio karo metais šis kūrinys, o su juo kartu ir Pilėnų vaizdinys pasipildė nauja antivokiška prasme. Ypač aktualiai, tarsi naujai šioje dramoje nuskambėjo paskutiniai Margirio žodžiai:

Prakeikti vokiečiai! Šita pilis
Kaip kaulas, atsistos gerklėje jūsų;
Ją rydami užspringste jūs, lyg šunis!
Žinokite už tai, kad Lietuva
Jau turi savo apginėjus narsius,
Kurie niekam neduos jos skriaust ir plėšt!
Jus peržengę tikrai per mano kuną
Į Lietuvą įeiste! Žengdami
Suklupste, bet ir sau ten galą raste!⁶⁴

Išties šie lietuvių tautinio atgimimo metais parašyti ir į Margirio lūpas įdėti žodžiai buvo skirti liudyti „prisikėlusią“ tautą, kuri jau pajėgi pareikalauti sau priderančių teisių Rusijos imperijoje ir turi žmonių, kurie pasirengę ginti tautos interesus. Tačiau Rusijos imperiją užvaldžius visuotinai karingai antivokiškai nuotakai, šie žodžiai suskambo tarsi naujai – lietuviški kovų su kryžiuočiais vaizdiniai puikiai atliepė imperijoje plėtotai antivokiškai propagandinei kampanijai.

Prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui, Rygos lietuviai (šešios šiame mieste veikiančios lietuviškos draugijos ir Lietuvių šelpimosi bankas), pagauti imperiją užvaldžiusios patriotinės antivokiškos nuotaikos, 1915 m. sausio 19 d. Rygos latvių teatre surengė labdaringą vakarą, o gautas pelnas buvo skirtas sušelpiti lietuvių šeimas, kurių vyrai kovėsi fronte su kaizerine Vokietija. Šio labdaros vakaro, kuris prasidėjo Rusijos imperijos himnu ir lietuvių tautine giesme (abi giesmės publikai prašant pagiedotos po tris kartus!), antroje dalyje publikai parodyta Jurgio Linarto režisuota Adomo Asnyko drama „Kęstutis“⁶⁵. Istorinė drama apie bebaimiu kovotoju su kryžiuočiais buvusį Lietuvos didįjį kunigaikštį Kęstutį idealiai tiko tiek teatro salę perpildžiusios publikos patriotiniams jausmams užgauti, tiek lietuvių bendruomenei tokiu būdu pademonstruoti savo lojalumą Rusijos imperijai. Tai buvo jau ne pirmas istorinėmis paralelėmis grįstas lietuvių lojalumo imperijai liudijamas – tik karui prasidėjus, 1914 m. rugpjūčio 4 d. Vilniaus lietuviškos draugijos paskelbė deklaraciją, kurioje lietuviai teigė pasiryžę kartu su slavais kovoti „su teutonų palikimu – visa prarijančiu germanizmu“ ir kartu baigti „ties Žalgiriu“ pradėtą kovą⁶⁶.

Lietuvių kolektyvinėje atmintyje esantys kovų su kryžiuočiais vaizdiniai (tarp jų ir Pilėnų) Pirmojo pasaulinio karo metais lietuvių veikėjų buvo prisiminti tik demonstruojant savo lojalumą Rusijos imperijai, tačiau šių vaizdinių mobilizuojanti kovai prieš vokiečius galia iš esmės liko neišnaudota – jos tarsi niekam neprireikė.

Darius Baronas, Dangiras Mačiulis, *Pilėnai ir Margiris: istorija ir legenda*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2010, p. 253–283.

⁶⁴ M. Šiaulėniškis, *Pilėnų kunigaikštis*, p. 90.

⁶⁵ Periklis, „Rygos lietuvių patrijotinis vakaras“, *Viltis*, 1915 02 04, p. 3.

⁶⁶ „Lietuvių deklaracija“, *Rygos naujienos*, 1914 09 13, p. 1–2.